

پابندی به قوانین اداری در پرتو تعالیم اسلامی در نهادهای تحصیلات عالی
الالتزام بالقوانين الإدارية في ضوء التعاليم الإسلامية في مؤسسات التعليم العالي
Adherence to Administrative Laws in the Light of Islamic Teachings in Higher
Education Institutions
Yükseköğretim Kurumlarında İslamî Öğretiler Işığında İdarî Mevzuata Uyum

ناصر احمد هروی^۱ عبدالرحمن عزیز^۲

چکیده

با توجه به این که تعهد عملی به قوانین اداری، ستون فقرات نظام خدماتی را تشکیل می‌دهد؛ پابندی به قوانین اداری در نهادهای تحصیلات عالی نه تنها نظم، قانون‌مداری و شایسته‌سالاری را برای ارائه خدمات بیشتر در ساختار ادارات مدرن برای ارباب رجوع و ذی‌نفعان به ارمغان می‌آورد؛ بلکه در آموزه‌های دینی نیز جایگاه والای دارد. بر اساس یافته‌ها مفاهیمی چون؛ مسؤولیت‌پذیری، عدالت، صداقت و امانت‌داری، ایجاد نظم، برنامه‌ریزی، شایسته‌سالاری، رعایت اخلاق اداری، ابتکار عمل، پرهیز از فساد و خیانت؛ از جمله ارزش‌های است که در قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام صلی الله علیه و سلم و کارنامه خلفای راشدین و بزرگان دینی بر مراعات آن تأکید صورت گرفته است، چنانکه التزام به این آموزه‌ها، مستقیم با رعایت و تطبیق قوانین اداری مطابقت دارد. تحقیق حاضر با هدف بررسی تأثیر آموزه‌های اسلامی در تقویت پابندی به قوانین اداری در محیط تحصیلات عالی، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی از منابع معتبر علمی نشان می‌دهد که اجرای قوانین اداری در پرتو تعالیم اسلامی، زمینه‌ساز ایجاد اداره سالم، خدمت‌گذار، کارا، اثربخش، شفاف، پاسخ‌گو به نیازمندی‌های مراجعین و باعث شکل‌گیری اداره عاری از فساد، تقلب، بروکراسی، مسؤولیت‌گریزی و قانون‌شکنی؛ می‌گردد که با اهداف شریعت اسلامی در تحقق عدالت اجتماعی و تحکیم پایه‌های قوانین و مقررات هم‌گام است.

کلمات کلیدی: ایجاد نظم، پابندی، شفافیت، قوانین اداری، مسؤولیت‌پذیری

DOI:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2026.167>

مقاله تحقیقی / Research Article

تاریخ دریافت / Received Date

13.07.2025

تاریخ قبول / Accepted Date

11.09.2025

تاریخ نشر / Publication Date

01.01.2026

^۱ ماستر، دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات، پوهنتون جامی، هرات، افغانستان.

^۲ ماستر، دیپارتمنت فقه و قانون، پوهنځی شرعیات، پوهنتون جامی، هرات، افغانستان.

ORCID

E-Mail

naserherawy8689@gmail.com

abdurahmanazizi@gmail.com

این مقاله توسط نرم افزار تورنتین Turnitin بررسی شده Plagiarism یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin. No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Citation :

ناصر احمد هروی - عبدالرحمن عزیز، "پابندی به قوانین اداری در پرتو تعالیم اسلامی در نهادهای تحصیلات عالی"، مجله دیوان ۱/۷ (جدی ۱۴۰۴)، ۱۵۱-۱۷۱.

Nasir Ahmad Herawi - Abdul Rahman Azizi, "Adherence to Administrative Laws in the Light of Islamic Teachings in Higher Education Institutions", *Diwan Journal* 7/1 (January 2026), 151-173.

الملخص

أن الالتزام العملي بالقوانين الإدارية يُشكل ركيزة أساسية لنظام الخدمة، فإن الالتزام بالقوانين الإدارية في مؤسسات التعليم العالي لا يُسهم فقط في تحقيق النظام والمشروعية والجدارة لتقديم خدمات أكثر في هيكلية المكاتب الحديثة للعملاء والمستفيدين، بل له أيضًا مكانة مرموقة في التعليم الدينية. وبناءً على النتائج، تُعدّ المفاهيم مثل المسؤولية، والعدل، والصدق والأمانة، وحفظ النظام، والتخطيط، والجدارة، ومراعاة الأخلاق الإدارية، والمبادرة، وتجنب الفساد والخيانة، من القيم التي أكد عليها القرآن الكريم وسنة نبي الإسلام صلى الله عليه وسلم وسلوك الخلفاء الراشدين والقادة الدينيين، إذ أن الالتزام بهذه التعليم يتوافق مباشرةً مع مراعاة القوانين الإدارية وتطبيقها. تهدف هذه الدراسة إلى دراسة أثر التعليم الإسلامية في تعزيز الالتزام بالقوانين الإدارية في بيئة التعليم العالي، باستخدام المنهج الوصفي التحليلي، وبالاعتماد على مصادر علمية موثوقة. ويبين أن تطبيق القوانين الإدارية في ضوء التعليم الإسلامية يشكل الأساس لإنشاء إدارة صحية، خدمية، كفؤة، مؤثرة، شفافة، تستجيب لاحتياجات المتعاملين، ويؤدي إلى تشكيل إدارة خالية من الفساد والغش والبيروقراطية والتهرب من المسؤولية والخروج على القانون، وهو ما يتفق مع مقاصد الشريعة الإسلامية في تحقيق العدالة الاجتماعية وترسيخ أسس القوانين والأنظمة.

الكلمات المفتاحية: خلق النظام، الالتزام، الشفافية، العدالة، القوانين الإدارية، المساواة

Abstract

Given that practical commitment to administrative laws constitutes the backbone of the service system; adherence to administrative laws in higher education institutions not only brings order and meritocracy to provide more services in the structure of modern offices for clients and beneficiaries; but also has a high position in religious teachings. Based on the findings, concepts such as; responsibility, justice, honesty and trustworthiness, creating order, planning, meritocracy, observing administrative ethics, initiative and action, avoiding corruption and betrayal; are among the values that have been emphasized in the Holy Quran and the tradition of the Prophet of Islam and the deeds of the Rightly Guided Caliphs and religious leaders, as adherence to these teachings directly corresponds to the observance and implementation of administrative laws. The present study aims to investigate the effect of Islamic teachings on strengthening adherence to administrative laws in the higher education environment, using a descriptive-analytical method and using reliable scientific sources. It shows that the implementation of administrative laws in the light of Islamic teachings lays the foundation for the creation of a healthy, service-oriented, efficient, effective, transparent administration that is responsive to the needs of clients, and leads to the formation of an administration free from corruption, fraud, bureaucracy, evasion of responsibility, and lawlessness, which is in line with the goals of Islamic

Sharia in achieving social justice and strengthening the foundations of laws and regulations.

Keywords: Creating Order, Adherence, Transparency, Justice, Administrative Laws, Accountability

Özet

İdari mevzuata fiilî bağlılığın hizmet sisteminin belkemiğini oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda, yükseköğretim kurumlarında idari kurallara riayet edilmesi yalnızca düzeni, hukuka bağlılığı ve liyakati güçlendirerek modern idari yapılarda hizmet alanlar ve paydaşlar için daha etkin hizmet sunulmasını sağlamakla kalmaz; aynı zamanda dinî öğretilerde de yüksek bir konuma sahiptir. Araştırma bulgularına göre sorumluluk bilinci, adalet, dürüstlük ve emanet anlayışı, düzenin sağlanması, planlama, liyakat, idari etik ilkelere uyum, inisiyatif alma, yolsuzluk ve ihanetten kaçınma gibi kavramlar; Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Peygamber'in sünnetinde, Raşid Halifelerin uygulamalarında ve dinî önderlerin örneklerinde üzerinde önemle durulan değerler arasında yer almaktadır. Bu ilkelere bağlılık, doğrudan idari kurallara uyma ve bunların uygulanmasıyla örtüşmektedir. Bu çalışma, İslami öğretilerin yükseköğretim ortamında idari mevzuata bağlılığı güçlendirmedeki etkisini incelemeyi amaçlamakta olup, güvenilir bilimsel kaynaklara dayalı betimleyici-analitik yöntemle yapılan inceleme sonucunda; idari kuralların İslami öğretiler ışığında uygulanmasının, sağlıklı, hizmet odaklı, verimli, etkili, şeffaf ve başvuranların ihtiyaçlarına cevap verebilen bir idarenin oluşmasına zemin hazırladığını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu yaklaşım, yolsuzluk, usulsüzlük, bürokrasi, sorumluluktan kaçma ve kanun ihlallerinden arınmış bir idari yapının teşekkülüne katkı sağlamakta; böylece sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ve hukukî düzenlemelerin temellerinin güçlendirilmesi yönündeki İslâm şeriatının amaçlarıyla uyum arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Düzenin sağlanması, Bağlılık, Şeffaflık, İdari Mevzuat, Sorumluluk Bilinci

مقدمه

نهادهای تحصیلات عالی هر کشور زمانی به اهداف مطلوب خویش دست می‌یابند که دارای ساختارهای مشخص قانونی مطابق به نیازمندی روز جامعه باشند. تطبیق قوانین، مقررات، لوایح و طرزالعمل‌ها در هر سازمان وقتی نظم، شفافیت، عدالت، و خدمات مؤثر و ارزنده را در پی خواهد داشت، که دست اندرکاران آن اداره در به کار بستن این اصول و معیارها در وقت و زمان معین آن همت گمارند. باوجود تدوین اصول و قواعد مشخص اداری، عدم پایبندی برخی کارکنان منجر به بروز برخی مشکلات شده، جریان فعالیت‌های اداری را مختل نموده است. هم‌چنین تأخیر در ارائه خدمات، سوء استفاده از صلاحیت‌های وظیفوی، تضییع حقوق دیگران، باعث بی‌نظمی در انجام امور می‌گردد. کارکنان ادارات بر اساس تعهد اسلامی و وظیفوی باید متعهد به عملی نمودن تعالیم اسلامی و مقررات اداری باشند، چنان‌که آموزه‌های دین حنیف ما تأکید جدی بر رعایت نظم و عدالت در همه عرصه‌ها دارد، الله متعال می‌فرماید: «وَأَقِمْوَا الْوِزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ»^{۲۷} ترجمه: "و وزن را به عدالت برپا دارید و در ترازو کم نگذارید". پایبندی به قانون، وظیفه‌شناسی را برای انسان به میان می‌آورد، پذیرفتن مسؤلیت در قرآن کریم به بار سنگینی تشبیه شده است. خداوند جل جلاله می‌فرماید: «وَلَا تَزِرْ وَزِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى»^{۲۸} ترجمه: "هیچ گناهکاری بار گناه دیگری (مسؤلیت سنگین دیگری) را بر دوش نمی‌کشد". و نیز می‌فرماید: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا»^{۲۹} ترجمه: "ما امانت را بر آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها عرضه داشتیم، آنها از حمل آن ابا کردند و از آن هراس داشتند اما انسان آن را بر دوش کشید، او بسیار ظالم و جاهل بود". آموزه‌های اسلامی بر وفا به تعهد در تمام مراحل اداری و تصمیم‌گیری و اجرای امور بر اساس امانت‌داری، شفافیت در عملکرد و دوری از هر گونه خیانت، عهد شکنی، نادیده گرفتن قوانین و سوء استفاده از صلاحیت‌ها و اطاعت از قوانین عادلانه تأکید دارد. از این‌رو، بررسی میزان تطابق رفتار اداری در نهادهای تحصیلات عالی با اصول و ارزش‌های والای اسلامی و تأثیر این آموزه‌ها بر ارتقای پایبندی به قوانین، ضرورتی انکارناپذیر بوده و یکی از نیازهای مهم در سیستم اداری تحصیلات عالی به شمار می‌رود. تحقیق‌ها بر محور تقویت ارزش‌های دینی در رفتار اداری، بهبود نظم و شفافیت در نهادهای تحصیلات عالی، ارائه راه‌کارهای دینی و اخلاقی جهت تقویت

^{۲۷} الرحمن ۵۵/۹.

^{۲۸} الانعام ۶/۱۶۴.

^{۲۹} الأحراب ۳۳/۷۲.

پایبندی به مقررات اداری، کاهش فساد اداری و ارتقای پاسخ‌گویی به مراجعین و ذی‌نفعان تأکید دارد.

پرسش اصلی این است که تعالیم اسلامی در مورد اطاعت از قوانین و نظم اداری چه دیدگاهی دارد؟ و چه عواملی در نهادهای تحصیلات عالی باعث پایبندی به قوانین اداری می‌شوند؟ و از این دست سوالات. تلاش می‌شود تا با بررسی و تحقیق به صورت علمی به پرسش‌های این چینی پرداخته شود. به نظر می‌رسد تعالیم اسلامی نقش مؤثری در نهادینه‌سازی پایبندی به قوانین اداری ایفا می‌کنند.

در پیوند به پیشینه این تحقیق یادآوری می‌گردد که برخی تحقیقات مرتبط به اخلاق اداری در اسلام و نقش دین در مدیریت انجام شده‌اند؛ اما بررسی خاص، مستقل و نظام‌مند با جزئیات در رابطه با پایبندی به قوانین اداری در پرتو تعالیم اسلامی در نهادهای تحصیلات عالی کمتر بدان پرداخته شده است.

۱. مفهوم شناسی برخی واژه‌ها

۱.۱. قوانین

قوانین جمع قانون به معنی اصول،^{۳۰} در زبان عربی قانون به معنی؛ "مقیاس کل شیء"، اصل و معیار و راه همه چیز است،^{۳۱} ابن قیم جوزی عنوان "قوانین سیاسیة" را برای دلالت بر آن چه حکمرانان به منظور اداره امور اجرایی و سیاسی وضع می‌کنند، استفاده کرده است.^{۳۲} مقصود از قانون تمام مقرراتی است که از طرف یکی از سازمان‌های صالح دولت وضع شده است.^{۳۳} قانون عبارت از اوامر صریح و الزامی است که به صورت مکتوب توسط مقامات ذی صلاح وضع و تدوین شده و منظور از آن رهنمایی حیات آینده جامعه می‌باشد.^{۳۴}

۱.۲. مقررات

جمع مقرر؛ مقرر اسم مفعول از ریشه "قرر" گرفته شده که در لغت به معنی قرار داده شده، برقرار، برجای و استوار است، امری که به آن حکم شده است.^{۳۵} "مجموعه قواعد حقوقی الزامی

^{۳۰} اسماعیل بن حماد، الصحاح جوهری، تاج اللغة و صحاح اللغة، تحقیق. أحمد عبدالغفور عطار (بیروت لبنان: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۷م)، ۲۸۵.

^{۳۱} ابراهیم مصطفی و أحمد الزیات، معجم الوسیط (قاہرہ: دارالدعوة، ۲۰۱۱م)، ۷۱۳.

^{۳۲} محمد ابن بی بکر ابن قیم، إعلام الموقعین عن رب العالمین (سعودی: دار ابن الجوزی، ۱۴۲۳ھ-ق)، ۷۱.

^{۳۳} ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق (ایران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۰ھ-ش)، ۱۲۰.

^{۳۴} نصرالله استانکزی، مبادی حقوق (کابل: انتشارات میوند، ۱۳۸۷ھ-ش)، ۱۳۴.

^{۳۵} نظام الدین عبدالله، انواع قانون و مراحل قانون گذاری (کابل: انتشارات رسالت، ۱۳۹۸ھ-ش)، ۱۰۹.

است که به منظور تطبیق خطوط اساسی سیاست کشور، تطبیق بهتر قوانین و تنظیم ادارات از طرف حکومت وضع گردیده باشد.^{۳۶}

۳.۱. لوایح

جمع لایحه، مؤنث لایح، از ریشه "لوح" گرفته شده است که در لغت به معنای طرح، مکتوب نوشته است.^{۳۷} در اصطلاح لایحه معادل پیش نویس قانون است. به عبارتی؛ لایحه مجموعه قواعد حقوقی است که چگونگی اجراءات و فعالیت‌های وزارت‌ها یا ادارات دولتی را در موضوعات خاص و استقامت دهی، معنی و تنظیم و در مطابقت با قانون توسط وزارت مربوطه وضع و تصویب می‌کند.^{۳۸} لایحه توسط ادارات ذی‌ربط وضع می‌گردد، مانند؛ لایحه امتحانات، لایحه کزیدت، لایحه شمولیت در کادر علمی و دیگر لوایح در وزارت تحصیلات عالی افغانستان.

۴.۱. اداره و سازمان

در تعریف فریدریک تیلور از اداره؛ «درست دانشی است که از افرادی خواسته می‌شود که فعالیت‌های را در یک سازمان انجام دهند، و سپس اطمینان از این‌که آن‌ها به بهترین و ارزان‌ترین روش انجام داده‌اند».^{۳۹} اداره مجموعه‌ای از مقررات و ضوابط معین است که برای نظم‌دهی به امور جمعی و اجتماعی مردم وضع شده است؛ اما مدیریت مجموعه اقداماتی است که برای رسیدن به اهداف و کنترل نتایج به‌کار می‌رود.^{۴۰} هنری فایول اداره را چنین تعریف نموده؛ "مجموعه فعالیت‌های که شامل برنامه ریزی، سازمان دهی، هدایت، هماهنگی و کنترل و رقابت است".^{۴۱} فعالیت‌های مذکور برای تمام ادارات صرف نظر از نوع آن قابل اجراء هستند. هر چند در قرآن کریم کلمه اداره تذکر نیافته است اما مشتق این کلمه، «تدیرونها» در آیت کریمه «إلا أن تکون تجارة حاضرة تدیرونها»^{۴۲} و «تدور» و «دار» ذکر شده است که معنای چرخاندن و گرداندن است. پس اداره شامل تمام فرآیندهای است که هدف آن‌ها اجراء سیاست عمومی

^{۳۶} عبدالله، انواع قانون و مراحل قانون گذاری، ۱۱۰.

^{۳۷} علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا (تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۷۷ ه.ش)، ۵۴۵.

^{۳۸} عبدالله، انواع قانون و مراحل قانون گذاری، ۱۲۸.

^{۳۹} حنان شکری و شاکر شبیر، واقع إدارة الوقت (غزه: دارالعلم، ۲۰۱۰م)، ۱۰.

^{۴۰} شکری و شبیر، واقع إدارة الوقت، ۱۱.

^{۴۱} محمد الرشیدی، میزان الحکمه (تهران: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۷ ه.ش)، ۱۳.

^{۴۲} البقره ۲۸۲/۲.

است.^{۴۳} در تعریف سازمان؛ «عبارت است از گروهی که برای وصول به هدفی مشترک با یکدیگر همکاری می‌کنند».^{۴۴}

تبیین آموزه‌های اسلامی در تحقیق حاضر؛ منظور از آموزه‌های اسلامی شامل مجموعه گسترده‌ای از قواعد، ارزش‌ها، و دستورالعمل‌هایی است که از قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم و اجماع و قیاس و سایر ادله وابسته به اصول و کارنامه خلفای راشدین و بزرگان دینی است که در عرصه سیستم اداری و نظام کاری دولت به کار برده می‌شود.

۲. اهمیت پایبندی به قوانین اداری

۲.۱. ایجاد اداره سالم، شفاف و پاسخ‌گو

با توجه با قاموس دینی ما، یکی از معانی اسلام "در سلامتی درآمدن" است و هم‌چنان اسلام به معنی "اطاعت از امر و نهی خدا آمده" است.^{۴۵}

در نظام اداری اسلام وجود اداره سالم به مثابه غذا و هوا است؛ اگر در جامعه اسلامی سلامت اداری وجود نداشت، اداره و سازمان به قهقرا خواهد رفت. به اداره سالم زمانی دست یافته می‌شود که فساد در اداره وجود نداشته باشد، امور به موقع مناسب انجام شده، از ارائه خدمات، همه همسان مستفید گردند. استفاده درست از منابع، رعایت سلسله مراتب، مسؤولیت‌پذیری، رعایت قوانین، اجرای مقررات و لوایح، وجود کارگذاران سالم، حضور کارمندان متعهد، متخصص و پاسخ‌گو؛ باعث شکل‌گیری اداره سالم می‌گردد. پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند: «المُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَ يَدِهِ».^{۴۶} ترجمه: "مسلمان کسی است که مسلمانان از زبان و دست او در امان باشند". همین مورد شامل کسانی نیز می‌شود که در ادارات وظیفه انجام می‌دهند. هر کارمند در محیط کاری‌اش طوری عمل نکند که باعث آزار و اذیت مسلمانان دیگر، از جمله ارباب رجوع شود؛ به این معنی که از هر رفتاری که باعث آزار و اذیت دیگران می‌شود، حالا چه ناشی از تعامل با مراجعین است یا حتی به وسیله زبان هم که شده حرف رکیکی به زبان نیاورده، تا فضای کاملاً سالم در اداره حاکم باشد. هرکارمند اداری خود را در برابر مردم مسؤول و پاسخ‌گو بداند با توجه به این حدیث مبارک که «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كَلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ فَالْإِمَامُ رَاعٍ وَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ وَ الرَّجُلُ رَاعٍ فِي أَهْلِهِ وَ مَسْئُولٌ عَنْ أَهْلِهِ وَ الْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا وَ مَسْئُولَةٌ عَنْ رَعِيَّتِهَا

^{۴۳} استانکزی، مبادی حقوق، ۱۳۷.

^{۴۴} الریشهری، میزان الحکمه، ۱۳.

^{۴۵} دهخدا، فرهنگ لغت نامه دهخدا، ۳۲۱.

^{۴۶} ابو عبدالله محمد بن اسماعیل البخاری، الجامع المسند الصحيح، محقق. محمد زهیر بن ناصر الناصر (بیروت):

لبنان، دارطوق النجاة، ۱۴۲۲هـ.ق)، "الایمان"، ۳ (۱۰).

و الخادمُ راعٍ في مالٍ سيِّدهِ ومسؤولٌ عن رعيَّتهِ و كلُّكم راعٍ و مسؤولٌ عن رعيَّتهِ^{۴۷} ترجمه: "هر یک از شما مسؤول اید و دربارهٔ رعیت خود مورد بازپرس قرار می‌گیرید، بنابراین امیری که بر مردم گمارده شده، مسؤول آنان است و دربارهٔ آنان از وی بازخواست خواهد شد؛ و مرد مسؤول خانوادهٔ خویش است و دربارهٔ آنان از وی پرسیده خواهد شد؛ و زن مسؤول خانه شوهر خویش است و از کسانی که تحت سرپرستی اوست، سوال خواهد شد؛ و خدمت‌گذار، مسؤول مال آقای خود است و در مورد آن پرسیده خواهد شد؛ پس بدانید که همه شما مسؤول اید و همه شما دربارهٔ رعیت خود مورد بازخواست قرار خواهید گرفت."

هر کدام ما نسبت به وظایف و مکلفیت‌های که بر عهده داریم مورد پرسش قرار خواهیم گرفت. با کمال تأسف از گذشته‌های دور در برخی از ادارات کشور ما رایج بوده است که گاهی اوقات مردم به خاطر گرفتن یک امضاء از مسؤولین ردهٔ اول نظام‌ها، پیر می‌شدند. به بهانهٔ این که جلسه داریم، در حال که در طول تاریخ دیده شده است که از پی این جلسه‌ها کدام قومهٔ هم مترتب نشده است که گره از کار مردم را بگشاید. بر مراجعینی که از مسیرهای دور دست با تحمل هزینه‌های فراوان به ادارات آمده‌اند، هیچ موقعی گذاشته نمی‌شود. در حال که در ادارات سالم باید به گونهٔ مؤثر برای مردم خدمات درست ارائه گردد.

۲.۲. تطبیق قوانین و مقررات اداری

وجود قوانین در میان جوامع و ملت‌ها از اهمیت به‌سزای برخوردار است. در هر کشوری که قانون حاکم نباشد؛ هرکس هرچه می‌خواهد مطابق به سلیقه‌اش انجام می‌دهد، در چنین جامعهٔ نه‌نظمی وجود دارد، نه شفافیت و پاسخ‌گویی دیده می‌شود، و نه هم عدالتی متصور است. لهذا اگر ملت‌ها خواسته باشند به طرف ترقی و پیشرفت، و انکشاف و توسعه و سرانجام ارائه خدمات مؤثر برای عام مردم بروند؛ باید به یک سلسله قوانین و اصول، پایبندی و تعهد داشته و آن معیارها را عملاً در ادارات خود تطبیق نمایند. تطبیق قانون؛ تأمین عدالت را در پی دارد و هر حق به صاحب حق خواهد رسید. چنان‌که برخی از دانشمندان قانون را چنین تصریح کرده‌اند "سندی حقوقی است که حقوق، وجایب، صلاحیت‌ها، مکلفیت‌ها و امتیازات افراد جامعه را تنظیم می‌نماید"^{۴۸}. بنابراین، به گفتهٔ استاد یوسف قرضاوی رحمه الله؛ «حکومت اسلامی، قانون آن برگرفته از اصول و احکام شرعی است که در قرآن کریم آمده و توسط سنت نبوی صلی الله علیه وسلم در

۴۷ البخاری، الجامع المسند الصحیح، "الجمعة"، ۱۰ (۸۹۳).

۴۸ سید محمدهادی اسلامی، اصول و فنون قانون‌گذاری (ایران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۷ هـ.ش)، ۲۴.

عقاید، عبادات، اخلاق، معاملات و روابط شخصی، مدنی، جزائی، اداری، قانونی و بین‌المللی تبیین شده است».^{۴۹}

از اینرو، وقتی فعالیت‌های يك اداره مطابق به قانون، مقررات و پالیسی‌های آن اداره انجام شود، اداره به ارائه خدمات مؤثر و رسیدن به اهدافی که برای وی تعیین و تعریف شده است خواهد رسید. آن‌گاه که فعالیت‌ها به وقت و زمان‌اش، مطابق به پلان‌های از قبل تعیین شده انجام یابد؛ بدون شک تضمین کیفیت در ادارات نهادینه خواهد گردید.

۳.۲. رسیدن به نتایج متوقعه پلان شده در ادله

همه قوانین، مقررات و لوائح به این هدف تدوین می‌شوند تا بر مبنای این قواعد، پلان‌های استراتژیک و پلان‌های عملیاتی تدوین شده و در آن پلان‌ها اهداف و فعالیت‌ها درست چیده می‌شوند تا سر انجام در اداره ارائه خدمات بهتر صورت گرفته و به نتایج مطلوب که عمدتاً اداره به خاطر آن شکل گرفته؛ برسند. ما وقتی به نتایج مطلوب دست خواهیم یافت، که اداره ما به ترسیم نقشه مسیر اداره، تعیین اهداف و مأموریت‌ها، و چشم‌انداز و اولویت‌ها به انجام فعالیت‌های خویش پردازد، چنان که پلان عبارت از نقشه راهی است که به اداره کمک می‌کند تا در آینده قابل پیش بینی، مسیر و فعالیت‌های خود را مطابق اهداف معین و منابع موجود تنظیم کند.^{۵۰}

اگر قوانین، مقررات و لوائح به صورت درست تطبیق نشوند؛ بدون شک به اهدافی که اداره به منظور رسیدن به آن، تمام فعالیت‌های خویش را متمرکز ساخته است؛ نمی‌رسد. بناء تمام کارمندان یک اداره مکلف اند تا در به کار بستن اصول و قواعد در ادارات خویش تلاش مضاعف و همه جانبه نموده تا به نتایج مطلوب در اداره که همانا ارائه خدمات مؤثر و با کیفیت است میسر شود. اگر با همین روی‌کرد به تطبیق اصول و قواعد اداری موفق شدیم، به تأمین و تضمین کیفیت در ادارات نزدیک خواهیم شد، این زمانی میسر است که تمام کارها بدون تأخیر و تعلل در میعاد که پیش بینی شده عملی گردد، این امر خود رضایت مستفید شونده‌گان را در پی خواهد داشت، آن‌گاه می‌شود که ادعا کنیم به نتایج متوقعه دست یافته‌ایم.

۳. نقش تعالیم اسلامی در پایبندی به قوانین در ادارات

ارائه خدمات مؤثر و تأمین عدالت؛ لازمه پایبندی به قوانین و مقررات است، اسلام به‌عنوان دین کامل و جامع، دارای برنامه‌های منظم حیاتی است که تمام شئون زندگی انسان‌ها، اعم از مسائل دنیوی و اخروی را شامل می‌شود، چنان‌که هدایات این نظام الهی، شامل فرد و اجتماع شده در

^{۴۹} یوسف قرضاوی، من فقه الدولة فی الاسلام (قاہرہ: مصر- دارالشروق، ۱۴۱۷ھ.ق)، ۳۲.

^{۵۰} انستیتوت خدمات ملکی، رهنمود آموزشی اساسات اداره و مدیریت (کابل: کمیسیون اصلاحات اداری، ۱۳۸۶ ه.ش)، ۷۲.

تمام لایه‌های جامعه، از عقیده و عبادت گرفته تا نظام و معاملات و مسائل اداری هدايات روشنی دارد. بر این اساس در ذیل به بیان اصولی می‌پردازیم که اسلام بر اجرای آن تأکید نموده و در رعایت اصل قانون‌مداری در ادارات بس ارزنده است.

۱.۳. تعهد و وفا به عهد در مسؤولیت اداری

یکی از مباحث ارزشی که در آموزه‌های دینی ما به آن زیاد پرداخته شده است؛ موضوع وفا به عهد است. متعهد شدن به کار بر اساس یک قرار داد اجتماعی شکل می‌گیرد که در نتیجه بین دو طرف «کارفرما» و «کارکن» عقد قرار داد بوجود می‌آید، وقتی قرار داد صورت گرفت، هر دو طرف باید به آنچه تعهد کرده اند وفاداری نمایند. در آیات زیادی از تعهد و وفا به عهد در قرآن کریم تذکر یافته است؛ از جمله: «وَالْمُؤْمِنُونَ بَعْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا»^{۵۱} ترجمه: «و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارند». در آیه ۴۰ سوره بقره نیز می‌خوانیم: «وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ»^{۵۲} ترجمه: «و به پیمانم وفا کنید تا به پیمان‌تان وفا کنم و تنها از من بترسید». وفا به عهد در این آیت کریمه عام است و شامل همه احکام و اوامر الهی می‌شود.^{۵۳} هم‌چنین در آیت: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ»^{۵۴} ترجمه: «ای کسانی که ایمان آورده اید، به قراردادهای خود وفا کنید». و از این دست آیات دیگری که بر پایبندی به عهد دلالت دارد. در احادیث پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم نیز بر این مسأله تأکید شده است، به‌عنوان نمونه، آن حضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند: «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا خَالِصًا، وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَصَلَةٌ مَنَّهُنَّ كَانَتْ فِيهِ خَصَلَةٌ مِنَ النَّفَاقِ حَتَّى يَدْعَهَا إِذَا أُؤْتِمِنَ خَانَ، وَإِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ»^{۵۵} ترجمه: «چهار خصلت است که اگر در کسی باشد منافق خالص است و هرکس خصلتی از آن در وی باشد، خصلتی از نفاق در اوست تا آن‌که ترکش کند؛ چون سخن گوید؛ دروغ گوید و چون پیمان ببندد؛ پیمان شکنند و چون وعده دهد؛ خلاف وعده کند و چون دشمنی کند؛ از حد بگذرد و حق‌گشی کند».

اگر به حدیث فوق دقت نماییم می‌بینیم کسی که عهد شکنی نموده و خلاف وعده و تعهدش وارد عمل می‌شود؛ خصلت منافق خالص را به خود می‌گیرد.

^{۵۱} البقره ۱۷۷/۲.

^{۵۲} البقره ۴۰/۲.

^{۵۳} وهبه بن مصطفى الزحيلي، التفسير الوسيط (بيروت: لبنان- دارلفكر، ۱۴۲۲هـ.ق)، ۲۶/۱.

^{۵۴} المائده ۱/۵.

^{۵۵} مسلم بن الحجاج النيسابوري، المسند الصحيح المختصر، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي (بيروت: قاهره - دار إحياء التراث العربي، بی‌تا)، «الایمان»، ۲۵ (۵۸).

با توجه به آیات و احادیث پیامبر اسلام وفا به عهد که لازمه‌اش مسؤولیت‌پذیری است؛ یکی از مباحث مهمی است که در متون دینی ما بر رعایت آن دستور داده شده است. وفا و پره‌گی به عهد در این آیات و احادیث، علاوه بر این که انسان مؤمن را هر دم به عنوان پولیس تمام عیار که از درون هشدار می‌دهد باید متعهد به قراردادکار خویش باشی، قانون‌مداری، مسؤولیت‌پذیری، شفافیت کار، ارائه خدمات بهتر و سرانجام عدالت‌گستری را در پی خواهد داشت.

۲.۳. امانت بودن وظیفه

با عنایت بر تعالیم دینی ما؛ وظیفه یک امانت و مسؤولیت است، امتیاز نیست، اقتدار نیست که از آدرس چوکی و مقام و منصب خود را از مردم و جامعه برتر بدانید و خویشتن را با دار مردم فرض کنید و مردم را نوکران خود به حساب آورید، در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم داریم: **«قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا تَسْتَعْمَلُنِي؟ قَالَ: فَضْرَبَ بِيَدِهِ عَلَيَّ مَنْكِبِي، ثُمَّ قَالَ: يَا أَبَا ذَرٍّ، إِنَّكَ ضَعِيفٌ، وَإِنَّهَا أَمَانَةٌ، وَإِنَّهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ خِزْيٌ وَنَدَامَةٌ، إِلَّا مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا، وَأَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ فِيهَا.»**^{۵۶} ترجمه: "از ابوذری رضی الله عنه روایت است که می‌گوید: گفتم: ای رسول خدا، آیا از من در مسؤولیتی استفاده نمی‌کنی؟ (وظیفه ای برایم نمی‌دهی؟) پس رسول الله صلی الله علیه وسلم با دستش به شانه‌ی وی زد و سپس فرمود: ای اباذر، تو ضعیف و ناتوانی و این مسؤولیت‌ها امانت است و روز قیامت مایه‌ی رسوایی و پشیمانی خواهد بود؛ مگر برای کسی که آن را با رعایت حَقِّش بپذیرد و به وظیفه‌ی خود در این مسؤولیت عمل نماید".

فلسفه وجودی اداره در نظام اسلامی جز خدمت‌گذاری چیزی دیگری نیست، این مقوله ارزشمند «سیدالقوم خادمهم» در معارف اسلامی ما برجسته است. به همین معنا است که علامه اقبال می‌گوید: «سروری در دین ما خدمت‌گری است/عدل فاروقی و فقر حیدری است». با توجه به مباحث فوق، تعالیم اسلامی واضح و روشن بیان می‌دارد که وظیفه یک امانت است، هیچ‌گاه برای مسلمان سزاوار نیست تا با این امانت خیانت کند. تأخیر و تعلل درکار، کارشکنی، بروکراسی، سرگردان ساختن مراجعین، دور زدن قانون، سوء استفاده از صلاحیت‌های وظیفوی، کار را به وقت و زمانش انجام ندادن، همه این‌ها می‌توانند مصداق‌های خیانت به وظیفه به حساب آیند. بناً لازم است تا وظیفه منحیث یک مسؤولیت و امانت به صورت درست؛ انجام شود.

۳.۳. تخصص و شایسته‌سالاری

یکی از ویژگی‌های ارزشمند نظام اداری اسلام شایسته‌سالاری و تخصص است؛ وقتی کار به اهلهش سپرده شود، اداره به اهداف خویش درست‌تر و دقیق‌تر خواهد رسید. الله متعال

^{۵۶} النیسابوری، المسند الصحیح المختصر، "الإمامة"، ۴ (۱۸۲۵).

می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾.^{۵۷} مفهوم آیت کریمه ناظر در بارهٔ امرأ و هرکسی که چیزی از کار مردم به او سپرده شود؛ بوده است.

از حضرت علی رضی الله عنه روایت است که در تفسیر این آیت فرمود: «حق علی الإمام أن يحكم بما أنزل الله، و أن يؤدي الأمانة، فإذا فعل ذلك فحق على الناس أن يسمعوا له و أن يعطوا، و أن يجيبوا إذا دعوا»^{۵۸} ترجمه: «بر امام مسلمانان لازم است تا بر مبنای کتاب خدا حکم کند و امانت را به اهلش بسپارد، وقتی چنین کرد بر مردم سزاوار است تا از وی حرف شنوی و اطاعت داشته، و آنگاه که ایشان را فراخواند؛ اجابت کنند».

امام طبری از أبو جعفر در تفسیر این آیت نقل می نماید؛ «هو خطاب من الله ولاة أمور المسلمين بأداء الأمانة إلى من ولوا أمره في فيهم و حقوقهم و ما ائتمنوا عليه من أمورهم، بالعدل بينهم في القضية، و القسم بينهم بالسوية»^{۵۹} ترجمه: «این خطابی است از طرف الله متعال برای حاکمان امور مسلمانان، تا نسبت به کسانی که زعامت شان را به عهده دارند، امانت داری نموده و بر آن چه که مورد امانت داری قرار گرفتند، در حکم کردن و تقسیم مساویانه حقوق و اموال، عدالت را اجراء نمایند».

باید کار به اهل آن سپرده شود، پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند: {فَإِذَا ضُيِّعَتِ الْأُمَانَةُ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ}، قَالَ: كَيْفَ إِضَاعَتُهَا؟ قَالَ: «إِذَا وَسَدَ الْأَمْرُ إِلَىٰ غَيْرِ أَهْلِهِ فَانْتَظِرِ السَّاعَةَ»^{۶۰} ترجمه: «اگر امانت ضایع شود، پس منتظر قیامت باش. گفت: چگونه ضایع می شود؟ فرمود: هنگامی که کار به غیر اهلش سپرده شود، پس منتظر قیامت باش. منظور حدیث این نیست که با این کار قیامت قیام کند، معنایش این است که همان آشفتگی ها و پریشانی های قیامت با همان حدت و شدت که دارد به سراغ انسان ها می آید؛ همین سپردن کار به نا اهل آن، همه آشفتگی ها و پریشانی ها را در پی خواهد داشت».

قابل ذکر است که انتخاب اصلح در نظام اداری اسلام از مباحث بسیار مهم به حساب می آید. با این توضیح؛ با وجود لایق تر اگر وظیفه به لایق سپرده شود، این خود خیانت به خدا، پیامبر و عام مردم تلقی شده است. «من استعمل رجلا من عصابة و في تلك العصابة من هو أرضى لله منه

^{۵۷} النساء ۴ / ۵۸.

^{۵۸} جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر السیوطی، الدر المنثور فی التفسیر المأثور (بیروت: لبنان، دارالکتب العلمیه،

۱۹۷۱م)، ۳۱۲.

^{۵۹} محمد ابن جریر الطبری، جامع القرآن عن تأویل آی القرآن (قاهره: دارالهجر، ۱۴۲۲هـ.ق)، ۴۹۲/۸.

^{۶۰} البخاری، الجامع المسند الصحیح، "العلم"، ۲ (۵۹).

فقد خان الله و خان رسوله و خان المؤمنین^{۱۱} ترجمه: "هر کس مردی از گروهی را به کارگیرد در حالی که در آن گروه کسی باشد که نزد خدا محبوب‌تر از اوست؛ به خدا، رسولش و به مؤمنان خیانت ورزیده است". در نظام اداری اسلام کار باید بر مبنای شایستگی به کارمندان سپرده شود، نه بر اساس روابط، محابه و نزدیکی.

هم چنین بنا بر حدیث پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم؛ اَمِنْ وَلِيٍّ مِنْ اَمْرِ الْمُسْلِمِينَ شَيْئًا فَاَمَرَ عَلَيْهِمْ اَحَدًا مُحَابَاةً فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللهِ، لَا يَقْبَلُ اللهُ مِنْهُ صِرْفًا وَلَا عَدْلًا حَتَّى يَدْخُلَهُ جَهَنَّمَ، وَمَنْ اَعْطِيَ اَحَدًا حِمَى اللهِ فَقَدْ اَنْتَهَكَ فِي حِمَى اللهِ شَيْئًا بَغَيْرِ حَقِّهِ، فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللهِ، اَوْ قَالَ: تَبَرَّاتِ مِنْهُ ذِمَّةُ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ^{۱۲} ترجمه: "سپردن وظایف بر اساس قرابت و محاببات و بدون در نظر گرفتن تخصص و شایسته سالاری، عواقب بس خطیری برای فرد داشته، چنانچه مورد لعنت الله تعالی قرار می‌گیرد و هیچ عملی از وی پذیرفته نشده و وعید عذاب جهنم برای چنین افراد داده شده است".

۴.۳. رعایت اصل سلسله مراتب

با عنایت به معارف اسلامی ما؛ اصل سلسله مراتب باید مراعات گردد. اگر مطابق به اصول اداره وظایف و صلاحیت‌های هر کدام از اعضای اداره مشخص و معین نباشد بی‌نظمی به وجود می‌آید. در هر اداره کسانی که در هر موقعیت و صلاحیت وظیفوی قرار دارند، باید سلسله مراتب را رعایت نمایند. در اداره که مافوق و مادون مشخص نباشد، مسؤلیت‌گریزی به جای مسؤلیت‌پذیری ترویج می‌گردد. هر کارمند مطابق به لایحه و حدود و ثغور صلاحیت و مسؤلیت خویش، مکلف به رعایت سلسله مراتب است. این امر در یک تعبیر همان ارزش اطاعت از اولی الامر را نیز بیان می‌کند، چنانچه در قرآن کریم می‌خوانیم: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾^{۱۳} ترجمه: ای اهل ایمان! از خدا اطاعت کنید و [نیز] از پیامبر و صاحبان امر خود تان اطاعت کنید.

در اطاعت از اولی الامر و در رعایت سلسله مراتب امور اداری، اصل وحدت فرمان‌دهی و رهبری واحد به میان می‌آید که اگر کارمندان یک اداره از رهبری واحد پیروی نکنند و تعداد رهبران به چندین نفر برسد؛ اداره هیچ‌گاه به اهداف خود نایل نمی‌آید. البته باید توجه داشت که اطاعت از آمر تا زمانی محمود و پسندیده است که اوامر آن مطابق به معیارهای شرعی و قانونی قبول شده باشد، در صورتی که خلاف شرع و قانون، و مقررات و لوایح باشد؛ کارمند زیر دست مکلف به انجام آن نیست.

^{۱۱} محمد بن عبدالله بن محمد الحاکم النیسابوری، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۰م)، ۴/۱۰۴.

^{۱۲} احمد ابن حنبل، مسند الامام احمد، تحقیق: احمد شاکر (القاهره: دارالحديث، ۱۴۱۶ ه.ق)، ۲۰۲/۱.

^{۱۳} النساء ۵۹/۴.

به خاطر حفظ وحدت فرماندهی و رهبری و ایجاد نظم و دوری از انارشیزم، پیامبر اسلام به اطاعت از اولی الامر تأکید نمودند چنانچه فرمودند: {عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ السَّمْعُ وَالطَّاعَةُ فِيمَا أَحَبَّ وَكَرِهَ، إِلَّا أَنْ يُؤْمَرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَإِنْ أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةَ} ^{۶۴} ترجمه: "بر مسلمان واجب است که در آن چه دوست دارد و دوست ندارد، بشنود و اطاعت کند، مگر این که به گناهی فرمان داده شود، پس اگر به گناهی فرمان داده شود، نه شنیدنی است و نه اطاعتی".

در کتاب «اساسات اداره و مدیریت» تألیف انستیتوت خدمات ملکی چنین بیان شده است: «وجود سلسله مراتب اداری تسهیلات را برای اصل هماهنگی میسر ساخته که این تسهیلات از طریق طبقه‌بندی وظایف، تثبیت صلاحیت‌ها در سازمان به وجود آمده و مراعات این اصل در اجراءات اداری بسیار ضروری می‌باشد» ^{۶۵}.

۵.۳. رعایت اصل مشوره در امور اداری

مشوره و رأی زنی در تمام شئون زندگی پسندیده است، این امر مشارکت اجتماعی را فراهم ساخته، مدیریت را از رویکرد تک‌ساحتی به طرف مدل مشارکتی سوق می‌دهد. قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم می‌فرماید: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ ^{۶۶} در تفسیر این آیت پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند: «ما تشاور قوم قط إلا هدوا لأرشد أمورهم» ^{۶۷} ترجمه: "هیچ قومی هرگز مشورت نکردند مگر این که به بهترین امور خود هدایت شدند".

وقتی دستور مشوره به صورت مطلق ذکر شده است، تمام امور دینی و دنیوی را از جمله؛ مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اداری و فرهنگی را شامل می‌شود. ^{۶۸} هم‌چنین در این آیت: ﴿وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾ ^{۶۹} دستور به اجرای مشوره در امور است. پیامبر اسلام صلی الله علیه وسلم فرمودند: «إِنَّ الْمُسْتَشَارَ مُؤْتَمَنٌ» ^{۷۰}.

^{۶۴} مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، محقق. محمد فؤاد عبدالباقی (قاهره: دار الحدیث، ۱۴۱۲ هـ.ق)، «الإمارة»، ۸. (۱۸۳۹).

^{۶۵} انستیتوت خدمات ملکی، رهنمود آموزشی اساسات اداره و مدیریت، ۷.

^{۶۶} آل عمران ۱۵۹/۳.

^{۶۷} احمد بن علی ابن حجر عسقلانی، الکافی الشاف فی تخریج أحادیث الکشاف (لبنان: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۷ م)، ۵۹.

^{۶۸} وهبه بن مصطفى الزحلی، الفقه الاسلامی وادلتہ (دمشق: دارالفکر، ۱۴۰۹ هـ.ق)، ۲۲۰.

^{۶۹} الشوری ۳۸/۴۲.

^{۷۰} محمد بن عیسی الترمذی، سنن الترمذی (بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۲۰۰۴ م)، "الزهد"، ۳۹ (۲۳۶۹).

با رعایت اصل مشوره معمولاً تعدادی از افکار و عقول با تبانی و همکاری همدیگر برای یک معضل در اداره، راه حل جستجو می‌نمایند. مولانا گوید: عقل خود با عقل یاری یار کن / امرهم شوری بخوان و کار کن. استفاده از اصل مشوره به معنای خط کشیدن روی استبداد رأی است. استبداد رأی یعنی شخصی که نظرش را بیان می‌کند، سپس بر حقانیت رأی خود پافشاری و اذعان می‌دارد، که حق همان است که من گفتم. در امر مشوره نباید با تحکم، شخص برحق بودن نظر خود اصرار بورزد؛ بلکه با تمام وجود، حاضر باشد تا نظریات اهل نظر را گرفته، بعد هر رأیی که به صواب نزدیک است، آن را انتخاب نموده، عملی سازد. معمولاً در ادارات از دو فریق، بیشتر نظر خواهی می‌شود:

الف: کسانی که صاحب نظر و اهل رأی اند و در ارتباط به معضل مطروحه حرفی برای گفتن دارند.
ب: کسانی که در محیط اجرای همان معضل پیش آمده، سر و کار دارند و عملاً با آن مشکل دست و پنجه نرم می‌کنند. چون نظر این دو گروه، اداره را می‌تواند کمک نماید. اگر امور اداره به اساس مشوره و مشارکت به پیش برود، تمام فعالیت‌ها در موقع مناسب انجام شده‌اند؛ به اهداف خویش بهتر دست پیدا می‌نماید.

۶.۳. رعایت اخلاق اداری

اخلاق یعنی انتخاب روی کرد و تعامل نیکو با همراهان، جامعه و عام مردم می‌باشد. معارف اسلامی ما مشحون از ستایش اخلاق نیکو است. خلق خوش در همه شئون زندگی بسی پسندیده است؛ اما رعایت آن در ادارات بسیار مهم به نظر می‌رسد. قرآن کریم از میان صدها خصلت نیک پیامبر اسلام صلی الله علیه و سلم بر اخلاق نیک شان تمرکز نموده می‌فرماید: ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾.^{۷۱} ترجمه: "و یقیناً تو بر بلندای سجایای اخلاقی عظیمی قرار داری" و نیز در جای دیگر می‌فرماید: ﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾.^{۷۲} ترجمه: "پس به سبب رحمت الهی با آنان نرم‌خو شدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند، پس از آنان درگذر و برای شان آموزش بخواه و در کار [ها] با آنان مشورت کن و چون تصمیم‌گرفتی بر خدا توکل کن".

پیامبر ما صلی الله علیه و سلم یکی از اهداف بزرگ در بعثت خویش را تکمیل اخلاق نیکو معرفی می‌نمایند آنجا که فرمودند: [بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ].^{۷۳}

^{۷۱} القلم ۴/۶۸.

^{۷۲} آل عمران ۳/۱۵۹.

^{۷۳} احمد بن الحسین بن علی بن موسی البیهقی، السنن الکبری، محقق. محمد عبدالقادر عطا (بیروت: دارالکتب العلمیة، ۲۰۰۳م)، ۱۰/۳۲۳.

در اسناد اداری و قانونی از جمله مقررۀ طرز سلوک مأمورین بر طرز برخورد و تعامل نیک با مردم و مراجعین بیش از حد تأکید شده است؛ ماده چهارم مقررۀ طرز سلوک کارکنان خدمات ملکی چنین بیان می‌دارد؛ «برخورد شایسته و حسن سلوک بدون هیچ‌گونه تمایز از لحاظ قومی، نژادی، جنسی، دینی، مذهبی، عقاید سیاسی، وضعیت جسمی و حالت مدنی، ارائه معلومات لازم در رابطه به اجراءات مربوط به خدمات ملکی به مراجعین جهت دسترسی سهل آن‌ها به خدمات ملکی»^{۷۴} رعایت گردد. و در ماده سوم این مقررۀ بیان شده است: «حضور به محل کار در ساعات معینه، اجتناب از انجام هر نوع عملی که موجب اخلال وظایف رسمی گردد، اجرای وظایف به حسن صورت و صرف مساعی لازمه طبق لایحه و پلان کار، سعی در جهت ارتقای سطح مهارت و دانش مسلکی خود و کارکنان تحت کار»^{۷۵} لازم است تا موارد فوق در ادارات رعایت گردد.

رعایت اخلاق اداری یکی از مباحث بسیار مهمی است که برای هر کارمند اداری ضروری پنداشته می‌شود؛ در قرارداد کار؛ کارمند اداره، «کارکن» است، معاش آن از عواید ملی که مال عام مردم است، تأمین می‌شود. به نمایندگی از مردم کارمندان نظام حاکم «کارفرما» اند. پس در حقیقت کارمند اداری «کارکن» و مردم «کارفرما» اند، آیا درست است کارکن با کارفرما تعامل خشن و نادرست داشته باشد؟ خیر؛ چون بخاطر مردم و ارائه خدمات، برای مردم کار می‌کند، باید با ایشان اخلاق اداری درست داشته باشد. با تأسف از دیر سال‌های است که در ادارات کشور ما دیده می‌شود که کارمندان خود را فرمانروایان مردم می‌دانند نه خادمان مردم، این امر نه با ارزش‌های دینی و اخلاقی ما برابر است و نه هم با ارزش‌های انسانی. با عنایت به بیان مطالب فوق؛ یکی از اصول مهمی که دین ما بر رعایت آن در همه شئون حیات؛ مخصوصاً رعایت اخلاق اداری با مردم و ارباب رجوع اصرار دارد، همین تعامل نیک و برخورد پسندیده است.

۷.۳. رعایت اصل اتقان و احسان در انجام اموراداری

آموزه‌های دینی ما توصیه می‌نماید که کارها را به‌عنوان مسؤلیت انجام دهید، اما به بهترین وجه آن. در آیت ۲ سورۀ ملک می‌خوانیم؛ «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»^{۷۶} ترجمه: «کسی که مرگ و زندگی را آفرید تا شما را بیازماید که کدام یک نیکو کرد/رتزید». کسی از این امتحان نمره کامیابی را به دست می‌آورد که به انجام احسن اعمال مبادرت ورزد. در این آیت مبارکه حرف روی «احسن» است نه «حسن»، و هر کاری که با اتقان انجام شود، بدون شک

^{۷۴} مقررۀ طرز سلوک کارکنان خدمات ملکی، منشور وزارت عدلیه. (ماده ۴).

^{۷۵} مقررۀ طرز سلوک کارکنان خدمات ملکی، منشور وزارت عدلیه. (ماده ۳).

^{۷۶} الملک ۲/۶۷.

در زمره اعمال احسن است. پیامبر محبوب ما صلی الله علیه وسلم می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُجِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّفَنَهُ»^{۷۷} ترجمه: «خداوند دوست می‌دارد که هرگاه کسی از شما کاری انجام می‌دهد، آن را به بهترین شکل ممکن و با دقت و مهارت به انجام برساند».

میزان ارزشمندی کار انسان بسته‌گی به محکم انجام دادن آن کار دارد، انسان هدف‌مند باید کار کارستان انجام دهد؛ این امر باعث آرامش وجدان خودش و باعث رضایت پروردگار، و خوشنودی مردم و جامعه می‌گردد.

در نتیجه بعد از مطالعه و تحلیل مباحث مربوط به این تحقیق "پایبندی به قوانین اداری در پرتو تعالیم اسلامی در نهادهای تحصیلات عالی" به بیان یک سلسله از مزایا و محاسن، چالش‌ها و ارائه راه کارها پرداخته می‌شود.

۴. مزایا و اثرات پایبندی به قوانین در پرتو آموزه‌های اسلامی

در هر اداره وقتی تعهد و پایبندی به قوانین وجود داشته باشد، آن اداره به اهداف خویش دست می‌یابد؛ چنان‌که فعالیت‌های اداری به وقت و زمان معین و مناسب انجام و از تأخیر و تعلل جلوگیری می‌شود، اعتماد مردم نسبت به آن اداره بیشتر می‌گردد، جوانب ذی‌دخل و اصحاب رجوع از اداره راضی می‌گردند، خدمات به صورت عادلانه بین مردم انجام می‌یابد، سیستم اداری رو به انکشاف و توسعه گام می‌نهد، باعث ارتقای ظرفیت کارمندان اداره می‌گردد، عدالت و انصاف به صورت همسان تأمین می‌گردد، اداره سالم و پاسخ‌گو و عاری از هر گونه فساد، خیانت، جعل و تزویر به وجود می‌آید، منجر به ارتقای بهره‌وری و کارآمدی بیشتر اداره می‌گردد، مقررات اداری به گونه احسن تطبیق می‌گردد.

۵. چالش‌های موجود فراراه تطبیق قوانین در ادارات تحصیلات عالی

عدم آگاهی برخی از کارکنان اداری از قوانین، مقررات و لوایح، و عدم فهم عملی از تطبیق قانون محیط‌های آکادمیک، چون تعدادی شاید از قوانین و مقررات و لوایح آگاهی داشته باشند، اما هنوز این قواعد و معیارها را عیناً و عملاً در محیط‌های اجرائی خویش اعمال ننموده‌اند. کم‌رسی سیستم‌های نظارتی کار آمد و فعال برای حصول اطمینان از تطبیق قوانین و معیارها به گونه جزئی و تخصصی، فشارها و نفوذ دست‌های بیرونی؛ برخی اوقات فشارهای سیاسی یا نفوذ بیرونی‌ها باعث اختلال اجرای امور اداری می‌گردد. ضعف آموزش و فرهنگ سازی؛ ممکن است در ادارات به اندازه کافی به اهمیت و نحوه اجرای قانون پرداخته نشود.

^{۷۷} سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الأوسط (قاہرہ: دار الحرمین للطباعة والنشر والتوزیع، بی‌تا)، ۱/۲۷۵، (۸۹۷).

۶. راه کار های التزام به قانون در ادارات در پرتو تعالیم اسلامی

- اجرای رهنمودهای شرعی در تقویت فرهنگ قانونمداری.
- ایجاد حس مسؤولیت‌پذیری در افراد.
- انجام امور اداری در وقت و زمان معینش.
- تلاش برای جلب رضایت ذی‌نفعان و جامعه.
- راه اندازی ورکشاپ‌های آموزشی به خاطر بلند بردن ظرفیت اداری کارمندان.
- رعایت میکانیزم اجراء، نظارت و ارزیابی مقررات در ساحة اداره.
- تطبیق معیارهای مکافات و مجازات در اداره؛ می‌تواند از جمله راه کارهای مناسب برای نهادینه شدن قانون و مقررات در ادارات باشد.

۷. پیشنهادات

- تطبیق سیستم مکافات و مجازات بر اساس پابندی به اصول اخلاق اسلامی و قانونی؛ پیشنهاد می‌شود سیستم‌هایی در نهادهای تحصیلات عالی طرح‌ریزی شود که در آن کارمندان متعهد به اصول قانونی و دینی، مورد تقدیر و تشویق قرار گرفته و کسانی که تخلفی و قانون شکنی می‌نمایند مورد بازپرس قرار گیرند.
- تدوین "منشور اخلاق اداری اسلامی" ویژه نهادهای تحصیلات عالی، با الهام از آموزه‌های اسلامی و اصول اداری سالم؛ یک منشور رفتاری برای کارمندان نهادهای تحصیلات عالی تدوین گردد تا التزام به اخلاق اداری و مسؤولیت‌پذیری در پرتو آموزه‌های اسلامی تقویت شود.

نتیجه گیری

پایبندی به قوانین اداری، نه تنها یک الزام حقوقی و ساختاری برای نظم‌بخشی به امور نهادهای تحصیلات عالی است، بلکه در پرتو تعالیم اسلامی، به یک مسؤولیت شرعی و اخلاقی تبدیل می‌گردد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که التزام عملی به قوانین، مقررات و لوایح، ستون فقرات نظام خدماتی سالم و پاسخ‌گو را شکل می‌دهد و با ریشه‌یابی مفاهیم آن در آموزه‌های دینی، می‌توان به این نکته دست یافت که تعالیم اسلامی بر ارزش‌هایی چون وفای به عهد، امانت‌داری، شایسته‌سالاری، رعایت سلسله مراتب، مشوره و اتقان در انجام وظایف اداری تأکید ویژه‌ای دارد. در سایه اجرای قانون با پشتوانه باور دینی، نهادهای تحصیلات عالی می‌توانند به اهداف پلان‌شده خود دست یابند، کارایی و اثربخشی سیستم اداری را ارتقا دهند و زمینه برپایی اداره‌ای شفاف، خدمت‌گذار، عاری از فساد، تقلب، بروکراسی و مسؤولیت‌گریزی را فراهم سازند. از این رو، همگرایی میان تعالیم اسلامی و اصول مدون اداری می‌تواند نقشه راهی مطمئن برای اصلاح نظام اداری و تربیت نسل متعهد، مسؤول و با اخلاق در عرصه تحصیلات عالی باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن حنبل، ابو عبدالله احمد بن محمد. مسند الإمام أحمد بن حنبل. تحقیق. شعيب أرنؤوط. بيروت: مؤسسة الرساله، ۱۴۲۱ هـ.ق.
۲. ابن قیم، محمد ابن بی بکر. إعلام الموقعين عن رب العالمين. سعودی: دار ابن الجوزي، ۱۴۲۳ هـ.ق.
۳. استانکزی، نصرالله. مبادئ حقوق. کابل: انتشارات میوند، ۱۳۸۷ هـ.ش.
۴. اسلامی، سید محمد هادی. اصول و فنون قانون گذاری. ایران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۷ هـ.ش.
۵. البخاری، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله. الجامع المسند الصحيح البخاري. محقق. محمد زهير بن ناصر الناصر. بيروت: دار طوق النجاة، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۶. البيهقي، احمد بن الحسين بن علي بن موسى. السنن الكبرى. محقق. محمد عبدالقادر عطا. بيروت: دارالكتب العلمية، ۲۰۰۳ م.
۷. الجوهري، إسماعيل بن حماد. الصحاح تاج اللغة و صحاح اللغة. تحقيق. أحمد عبدالغفور عطار. بيروت: دارالعلم للملايين، ۱۹۸۷ م.
۸. خرم دل، مصطفی. تفسیر نور. تهران: نشر احسان، ۱۳۹۷ هـ.ش.
۹. دهخدا، علی اکبر. لغت نامه دهخدا. تهران: بی جا، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۰. الزحيلي، وهبه بن مصطفى. التفسير الوسيط. بيروت: دارالفکر، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۱۱. السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن ابى بکر. الدرالمشور في التفسير المأثور. بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۹۷۱ م.
۱۲. شکری، حنان و شاکر بشیر. واقع إدارة الوقت. غزه: دارالعلم، ۲۰۱۰ م.
۱۳. طاهری، انصاری و محمد مسعود. دانشنامه حقوق خصوصی. تهران: نشر محراب فکر، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۴. طبري، أبي جعفر محمد بن جرير. جامع البيان في تأويل القرآن. محرر. أحمد إسماعيل شكوكاني. بيروت: دارالسلام، ۲۰۰۱ م.
۱۵. الطبري، محمد ابن جرير، جامع القرآن عن تأويل آي القرآن. قاهره: دارالهجر، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۱۶. عبدالله، نظام الدين. انواع قانون و مراحل قانون گذاری. کابل: انتشارات رسالت، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۱۷. قرضاوی، یوسف. من فقه الدولة في الاسلام. قاهره: دارالشروق، ۱۴۱۷ هـ.ش.
۱۸. کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق. ایران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۰ هـ.ش.

۱۹. محمدی ری شهری، محمد. میزان الحکمه. تهران: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۸۷ ه.ش.
۲۰. مصطفی إبراهيم، الزیات أحمد. مجمع اللغة العربیه، معجم الوسيط. قاهره: دارالدعوة، ۲۰۱۱ م.
۲۱. النیسابوری، أبوالحسین مسلم بن الحجاج. صحیح مسلم. محقق. محمد فؤاد عبد الباقي. بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۳۷۴ ه.ق.
۲۲. طبرانی، سلیمان بن احمد. المعجم الأوسط. قاهره: دار الحرمین للطباعة والنشر والتوزيع، بی تا.